

Luca Mocarelli

MED MALTHUSOM IN SENOM

NEKAJ MISLI O POJAVU LAKOTE IN VZROKIH ZANJ

UVOD

Moj prispevek sem strukturiral na naslednji način. Po kratki predstavitvi raziskovalne poti, ki me je privedla do monografije o velikih lakotah v Evropi, ki jo je nedavno objavila založba Cambridge University Press, uredila pa sta jo Guido Alfani in Cormac Ó Gráda,¹ bom predstavil merila, s pomočjo katerih je mogoče razlikovati med pomanjkanjem in lakotami, jih kot takšne opredeliti in z njihovo pomočjo pripraviti kronološki prikaz teh pojavov na evropski ravni. V nadaljevanju bom analiziral dve najpomembnejši teoriji o pojavu lakote: »Malthusovo«, ki se osredotoča na vidik ponudnika, in teorijo o *entitlement approachu* Indijca Amartya Sena, ki je bil zaradi svojih dosežkov na področju proučevanja lakote, pri katerem se je osredotočal predvsem na pomen povpraševanja in distribucije, nagrajen z Nobelovo nagrado za ekonomijo. V zaključku bom proučil dve instituciji, ki sta temeljnega pomena za proučevanje pomanjkanja in lakote. To sta na eni strani prosti trg in njegovo delovanje ter na drugi strani preskrbovalni uradi.

---

1 Alfani in Ó Gráda (ur.), *Famine in European history*.

Pot, ki me je vodila do izdaje monografije pri založbi Cambridge University Press, izvira iz mojega zanimanja za vodo, enega izmed glavnih virov življenja, ki sem ga pred približno desetimi leti analiziral tudi iz zgodovinske in ekonomske perspektive.² Že ob pričetku te raziskave se je problem lakote pokazal v vsej svoji veličini, zato sem se odločil za ustanovitev raziskovalne skupine, v katero sem vključil tudi Guida Alfanija, Donatello Strangio in Manuela Vaquera Piñeira in ki se je osredotočila na analizo glavnih virov ter njihovega izkoriščanja v daljšem obdobju. Prvo pomembnejše soočenje te teme smo izvedli leta 2011 v Perugii, in sicer v obliki konference, posvečene izvoru in vzroku lakote v moderni dobi in sodobnem času. Ob tej priložnosti smo se osredotočili na dve bistveni vprašanji, in sicer na izrabo vode in zemlje v dolgoročnem obdobju, preko katere bi analizirali ključne vire življenja na našem planetu, ter vlogo, ki jo pri tem igrajo ustanove za upravljanje in izkoriščanje virov.³

Naslednje leto smo organizirali še eno konferenco, tokrat v Veroni, ki pa smo jo zasnovali nekoliko bolj specifično; posvetili smo jo namreč pomanjkanju in pojavom lakote v moderni dobi, pri čemer smo upoštevali tudi mednarodni vidik te problematike, saj sta se konference udeležila tudi strokovnjaka Cormac Ó Gráda in Richard Hoyle.⁴ Ob tej priložnosti je vzniknila ideja o pripravi monografije o pojavih lakote v Evropi in z namenom uresničitve tega projekta smo leta 2014 organizirali srečanje, ki smo ga tokrat umestili v Milano in na katerem so sodelujoči soočili svoja mnenja ter določili tematsko mrežo, ki naj bi jo posamezni prispevki upoštevali, da bi bila zagotovljena njihova enotnost. Monografija je bila dejansko »že od začetka zasnovana z mislijo na primerjalno perspektivo. Vsak sodelujoči je moral v svojo raziskavo zajeti izjemno obsežna evropska območja in pri tem poskusiti povzeti kronologijo glavnih dogodkov kot temeljni del kasnejše razprave o lastnostih, posledicah in vzrokih lakote«.⁵

Izbrana raven študije je zajemala obsežna območja zemljišč na nacionalnem in mednarodnem teritoriju, ki so jih proučili posamezni raziskovalci oz. skupine raziskovalcev po razdelitvi, pri kateri je bila upoštevana današnja razmejitev med državami: Italija (Alfani, Mocarrelli in Strangio), Španija (Pérez Moreda), Francija (Beaur in Chevet), Srednja Evropa – v katero so bile vključene Švica, Avstrija in Nemčija (Collet in Krämer) –, Nizozemska in Belgija (Curtis, Dijkman, Lambrecht in Vanhaute), Velika Britanija (Hoyle), Irska (Ó Gráda), skandinavske dežele – Islandija, Danska, Norveška, Švedska, Finska (Dribe, Olsson, Svensson) –, Rusija in

2 Mocarrelli, *Lacqua: per la storia economica di una risorsa contesa*, str. 81–93.

3 Prispevki konference v Perugii so bili objavljeni v zborniku Mocarrelli (ur.), *Quando manca il pane*.

4 Prispevki veronskega srečanja objavljeni v: Vaquera Piñeiro in Ferrari (ur.), »*Moia la carestia*« *La scarsità alimentare*.

5 Alfani in Ó Gráda, *Famines in Europe: an overview*, str. 1, 2.

Ukrajina (Wheatcroft).⁶ Potrebno je omeniti, da te analize ne vključujejo Vzhodne Evrope in Balkana, kar je mogoče pripisati dejstvu, da na tistem območju celine ni strokovnjakov, ki bi jih bilo mogoče vključiti v ta projekt, zato je tudi zaradi raziskav, ki bi se v zvezi s tem opravile na navedenih območjih, zelo pomembno in smiselno, da se ta konferenca umesti prav v Ljubljano.

OPREDELITEV LAKOTE

Z mislijo na primerjalno perspektivo, ki smo jo poskušali zajeti pri pripravi monografije, je bilo potrebno najprej razjasniti, kako lahko sploh razlikujemo med pomanjkanjem in hudim pomanjkanjem, tj. lakoto, in to je bila namenoma tudi ena izmed glavnih tem razprave na našem milanskem srečanju. Dejansko smo namreč želeli napisati monografijo o pojavu lakote in ne o pomanjkanju, pri tem pa smo se dobro zadevali dejstva, da, kot je to navedel tudi že Adam Smith, obstaja velika razlika med lakoto in običajnim pomanjkanjem hrane in da se lahko pomanjkanje hrane le v določenih okoliščinah zaostri v lakoto.⁷

Enostaven način za določitev lakote je magnituda Howa in Devereuxa, ki sta si izposodila tipični koncept geofizike in proučevanja potresov, ga aplicirala na raziskave o katastrofah na področju oskrbovanja z živili ter tako ustvarila lestvico, ki se iz očitnih razlogov sklicuje tudi na število življenj, ki jih je ob teh pojavih terjal smrtni davek. Po njunem mnenju je mogoče vsako lakoto ovrednotiti tako, da se jo umesti na lestvico, ki se prične pri številu nič, ki predstavlja okoliščine, v katerih ni težav in v katerih je zagotovljeno oskrbovanje z živili, nato pa vrednost tega pojava eksponentno raste. Če se torej 1. stopnja tega pojava sklicuje na »manjšo« lakoto, ki povzroči tisoč smrtnih žrtev, je 3. stopnja že povezana z dogodkom velikega obsega, s 100.000 žrtvami, peta in zadnja pa pokaže na katastrofalno lakoto, ki povzroči več kot milijon smrtnih žrtev.⁸ Takšen pristop te pojave nedvomno prikaže na jasnejši in enostavnejši način, ker pa se v bistvu osredotoča le na demografske posledice lakote, zajame le določen del te problematike.

Zato smo se odločili, da bomo pri našem delu sledili definiciji Cormaca Ó Gráde, ki navaja, da se izraz lakota » navezuje na pomanjkanje živil ali kupne moči, ki vodi neposredno v povečanje umrljivosti zaradi lakote ali z lakoto povezanih bolezni«. ⁹ Za pripravo izčrpane rekonstrukcije teh pojavov se nam je dejansko zdelo smiselneje upoštevati ne le posledic lakote, tj. št. smrti in pokopanih

---

6 Prav tam, str. 4, 5.

7 Smith, *An inquiry into the nature*, str. 526.

8 Howe in Devereux, *Famine intensity and magnitude scales*, str. 353–372.

9 Ó Gráda, *Famine: a short history*, str. 4.

žrtev, temveč tudi vzroke zanje. V ta namen je podana tudi definicija Ó Gráda, ki kljub svoji zgoščenosti jasno nakazuje na dve glavni stališči o vzrokih lakote, ki jih torej lahko vidimo kot katastrofe, ki so posledica delovanja ustanov in človeškega ravnanja oziroma kot posledico naravnih dogodkov, ki vodijo v neustrezno pridelavo hrane.¹⁰

S še kompleksnejšega raziskovalnega vidika lahko tako izluščimo dva glavna kriterija, ki sta značilna za lakoto. Prvi kriterij, ki ga podpirata tudi Howe in Devereux, se kaže v opaznem povišanju umrljivosti zaradi pomanjkanja hrane ter bolezni, ki jih povzroča ali spodbuja podhranjenost, čeprav v večini primerov velja, da je med enim in drugim vzrokom nemogoče jasno razlikovati, saj se vzroka običajno prepletata in prekrivata. Z zgodovinskega stališča, ki smo ga zavzeli tudi mi, smo se oprli predvsem na tiste vire, ki so omogočili določitev pogostosti in intenzivnosti lakote glede na splošno umrljivost; to so zapisi o smrtih in pokopih, ki pa so se v katoliškem svetu sistematično beležili šele od XVII. stoletja dalje.¹¹

Zato se lahko opremo na dodaten kazalnik, s katerim lahko opredelimo težave pri oskrbovanju prebivalstva s hrano. Gre za gibanje cen pšenice ali drugih prehranskih dobrin, ki lahko bistveno dopolni demografske podatke, ne le zato, ker so se podatki o cenah beležili že davno pred sistematičnim beleženjem smrti in pokopov, ampak tudi zato, ker zaporedje cen omogoča pokrivanje veliko širšega območja, kot ga pokriva beleženje umrlih in pokopanih, ki običajno zajema le območje posamezne župnije ali skupnosti.¹²

Pri tem je sicer potrebno upoštevati, da cene predstavljajo le približen kazalnik prisotnosti hudih težav na področju oskrbovanja s hrano, po eni strani zaradi dejstva, da njihovi vrhunci niso vedno povezani z lakoto, po drugi strani pa zaradi močnega izkrivljanja v običajno uporabljenih zaporedjih cen, ki se skoraj vedno navezujejo na ceno pšenice v urbanem okolju. To seveda prinaša s seboj določene oteževalne okoliščine. Najpomembnejšo izmed njih predstavlja dejstvo, da je v moderni dobi tudi v bolj urbaniziranih evropskih območjih 75–80 % prebivalstva prebivalo na podeželju, kjer se modeli porabe jasno bistveno razlikujejo. Ne le da je bila na teh območjih pšenica povsem sekundarnega pomena, prisoten je bil tudi znaten delež samoporabe, torej je zanje značilna tudi odsotnost prostega trga in oblikovanja cen.¹³

---

10 Alfani in Ó Gráda, *Famines in Europe: an overview*, str. 2, 3. V luči teh dognanj poudarjajo, da teh razlag ne bi smeli jemati kot nasprotujočih si, temveč kot dopolnjujoče.

11 Obveznost beleženja smrti je bila v katoliški Evropi pri duhovščini uvedena šele leta 1614, zato je tovrstne podatke pred letom 1550 izjemno težko najti. S to težavo in iskanjem morebitnih alternativnih rešitev so se strokovnjaki jasno soočili. V: Alfani, Dalla Zuanna in Rosina, *Introduzione: differenze demografiche all'alba dell'età moderna*, str. 9–17.

12 Abel, *Congiuntura agraria e crisi agrarie*.

13 Mocarrelli, *Ripensare le crisi alimentari*, str. 39–63.

Cene, na katere se navedbe običajno sklicujejo in ki so v bistvu veljale za urbano okolje, nam posledično nudijo zelo skope informacije o dogajanju v ruralnem svetu, okolju, ki je bilo nedvomno bolj izpostavljeno lakoti; podeželja namreč, poleg dejstva, da je moralo določen del svoje lastne pridelave nameniti oskrbovanju urbanih centrov, ni ščitila politika spodbujanja blaginje prebivalcev, ki so jo oblasti uveljavile v času oteženega oskrbovanja s hrano. To potrjuje tudi dejstvo, da so se v primeru slabih letin številni kmetje zatekali v mesta, kjer so pomoč in podporo poskušali najti pri številnih socialnih ustanovah, ki so v tistem času že obstajale.¹⁴

Kljub tovrstnim omejitvam smo lahko z združevanjem podatkov iz različnih virov, kot so sezname umrlih ali podatki o gibanju cen, ki smo jih na ustreznih mestih obogatili s sodobnimi pričevanji, lahko izjemno natančno rekonstruirali leta najhujše lakote, ki so prizadela območja naše raziskave od srednjega veka dalje. V tabeli 1 so navedene le tiste letine, v katerih so visoka umrljivost in visoke cene prizadele vsaj štiri izmed devetih območij, ki so bila zajeta v našo raziskavo. Tako smo lahko natančneje določili tiste katastrofalne dogodke, ki so bili najbolj obsežni, saj so prizadeli kar sedem območij. Gre za dogodke, ki so se zgodili med leti 1315–1317, 1693–1697 in 1740–1743, ki jim s šestimi območji od devetih sledijo obdobja med leti 1569–1574, 1590–1598 (najdaljše krizno obdobje), 1625–1631, 1647–1652 in 1708–1711. Istočasno je iz preglednice razvidno, da so dogodki najbolj prizadeli Srednjo Evropo, Nizozemsko in Belgijo ter države Severne Evrope. Pri pregledu podatkov ne gre prezreti dejstva, da obdobje največje razširjenosti teh pojavov ni nujno povezano z rekordnimi številkami tudi glede števila umrlih. V ta namen si lahko prikličemo v spomin dejstvo, da je bila lakota, ki je v drugi polovici štiridesetih let 19. stoletja prizadela skoraj izključno tako majhen otok, kot je Islandija, tako huda, da je z njo povezano število smrtnih žrtev preseglo en milijon.¹⁵

14 V milanskem primeru so imele pri letinah, za katere je bilo značilno pomanjkanje, bistveno vlogo pri nujenju pomoči prebivalstvu in iskalcem pomoči med mestnimi zidovi dobrotelne ustanove (it. *luoghi pii elemosinieri*), kot je to navedeno tudi v številnih prispevkih. V: Aiello, Bascapè, Rebora (ur.), *Il paese dell'acqua*. Ravno prisotnost takšne in drugih podobnih tematik napeljuje k vprašanju, ali bi bilo v primeru podeželja za opredeljevanje težav pri oskrbovanju s hrano namesto cen nemara primerneje upoštevati nemire in kmečke upore.

15 Zgodovinski podatki o *Great famine* (veliki lakoti) na Irskem so praktično neskončni. Nedavno je bila objavljena odlična recenzija na to temo, ki jo je pripravil Ó Gráda, *Ireland's great famine: interdisciplinary perspective*; Ó Murchadha, *The great famine. Ireland's agony 1845–1852*.

Tabela 1: Obdobja najhujše lakote v Evropi (1300–1820)

	Italija	Španija	Francija	Srednja Evropa	Beneluks	Anglija	Irska	Severna Evropa	Rusija
1315–1317		X	X	X	X	X	X	X	
1437–1438			X	X	X	X			
1556–1557		X			X	X		X	X
1569–1574	X		X	X	X			X	X
1585–1587	X		X		X	X	X		
1590–1598	X	X	X	X		X		X	
1600–1603	X						X	X	X
1620–1623	X			X		X		X	
1625–1631	X	X		X	X	X		X	
1647–1652	X	X		X	X		X	X	
1693–1697	X	X	X	X	X			X	X
1698–1700		X		X	X			X	
1708–1711	X	X	X	X	X			X	
1740–1743	X	X		X	X	X	X	X	
1816–1817	X			X	X		X		

KAKO POJASNITI POJAV LAKOTE

Po določitvi obdobj, v katerih je prišlo do pojava najhujše lakote, se je potrebno dotakniti tudi ključne teme, tj. vzroka tega izjemno težavnega gorja. V ta namen želim navesti eno izmed prvih možnih razlag, ki ji je moč slediti vse od začetka Malthusovih objav in po kateri bi bilo mogoče lakoto pripisati dejavnikom, ki bi jih lahko označili kot »naravne«, saj so stalni spremljevalec pomanjkanja pridelkov, ki pa je posledica slabe letine. Toda če si to teorijo pogledamo nekoliko bližje, ne moremo prezreti razmerja med obstoječo populacijo in razpoložljivimi viri; jasno je namreč, da pomanjkanja ne moremo kot takšnega označiti v absolutnem smislu, ampak le v razmerju do števila lačnih ust. Ta premislek podpirajo tudi številni empirični dokazi, ki kažejo ravno na dejstvo, da je lakota v Evropi pogosto prizadela območja, kjer je bilo moč prisostvovati izjemni rasti prebivalstva, ta pa je posledično vodila tudi v izjemno povišanje gostote prebivalstva. Kot primer lahko navedemo Nizozemsko ali severni del Italije ob koncu šestnajstega stoletja.¹⁶

Res pa je tudi, da visoka gostota prebivalstva sama po sebi ne vodi nujno v nastop lakote, saj so spremenljivke tega pojava veliko bolj številčne in kompleksne.

¹⁶ Alfani, The famine of 1590s in Northern Italy, str. 17–49.

Eden izmed bistvenih vidikov, ki ga ne gre prezreti, je stanje kmetijskega sektorja, saj je bilo v preteklosti, in to se do današnjih dni še ni spremenilo, od njega odvisno preživetje prebivalcev. Pri določitvi vzrokov je potrebno torej v zadostni meri upoštevati tako ravnovesje lastništva zemljišč ter sklenjena pogodbeno in delovna razmerja kot tudi način pridelave, izkoriščanja zemlje ter izbor kultur, saj so že v moderni Evropi obstajale občutne razlike med različnimi kmetijskimi območji glede rodovitnosti zemlje, ki pa je bila še vedno dokaj nizka. Višje vrednosti so bile dosežene le na območjih, kot sta bili lombardska nižina in Nizozemska, kjer je bilo uvedeno namakanje in kjer je potekala pridelava teh izdelkov za prodajo na trgu.¹⁷

Pri tej temi ima velik pomen, čeprav le-ta še ni bil poglobljeno proučen, tudi vloga, ki jo je pri povečanju kmetijske pridelave imela uvedba nekaterih rastlin iz Novega sveta, zlasti od XVII. stoletja dalje. Če je bilo že veliko napisanega o bistveni vlogi, ki jo je v prehrani prebivalstva Srednje in Severne Evrope zavzel krompir,¹⁸ ki je v številnih območjih postal skoraj izključna hrana, kar je ustvarilo idealne pogoje za katastrofo, ki se je na Irskem zgodila, ko je sredi devetnajstega stoletja krompirjeva plesen (peronospora) uničila ves pridelek, pa je še veliko dela potrebno opraviti v zvezi s prodiranjem koruze v Južno Evropo.¹⁹ Trenutne raziskave kažejo, da bi bilo npr. v severni Italiji zmagoslavje te nove ameriške rastline lahko odločilno za pojemanje ponavljanja lakot, kljub visoki ceni, ki so jo ob tem prebivalci plačali v obliki hude bolezni, pelagre, ki se je začela množično pojavljati prav na začetku XVIII. stoletja.²⁰

Bistvena spremenljivka, s katero se je potrebno soočiti pri kmetijstvu in pridelkih, pa je nedvomno podnebje, ki je izjemno pomemben dejavnik človeškega življenja, kar s svojimi študijami, opravljenimi v najrazličnejših obdobjih, podpira tudi vrsta strokovnjakov, ki so ta dejavnik prepoznali kot enega izmed ključnih. Od Carpenterja, ki je globoko krizo Mediteranskega zaliva v drugi polovici drugega tisočletja pred Kristusom pripisoval daljšemu obdobju suše, do Behringerja, ki se je poslužil pionirskih zapisov Emanuela Le Roya Ladurie ter rimski uspeh in oživljanje gospodarstva v poznem srednjem veku povezal s klimatskim optimumom, kar je bilo v popolnem nasprotju s kasnejšim dogajanjem v mali ledeni dobi med XVII. in XVIII. stoletjem. Naposled pridemo do Posta, ki hude težave, v katerih se je znašla Evropa v štiriletnem obdobju med 1816–1819, ki je bilo hkrati zadnje obdobje, v katerem je lakota prizadela vsaj štiri izmed devetih proučenih območij, pripisuje ostrim klimatskim razmeram,

17 Slicher Van Bath, *Storia agraria dell'Europa occidentale (500–1850)*.

18 Salaman, *Storia sociale della patata*.

19 O pojavu na italijanskem območju je prvi spregovoril Coppola v delu: *Il mais nell'economia agricola lombarda (dal secolo XVII all'Unità)*, 1979. Nedavno, leta 2009, je bila izdana monografija Finzija: *Sazia assai ma da poco fiato. Il mais nell'economia e nella vita rurale italiane. Secoli XVI–XX*, ki povzema te raziskave Coppole.

20 Mocarelli, *Ripensare le crisi alimentari* str. 42–45.

ki so držale v svojem primežu zloglasno leto 1816, tako imenovano »leto brez poletja«, in navsezadnje še do Fagana, ki krizo sedemdesetih let XIX. stoletja pripisuje izjemno močnemu »el niňu«. ²¹

Pri iskanju povezave med podnebnimi spremembami in nastopom lakote je težava v tem, da nam vrednosti, na katere se običajno sklicujemo pri zgodovinskem prikazu, npr. povprečna letna temperatura ali povprečna letna količina padavin, običajno te povezave osvetlijo le v manjši meri, saj imajo na pridelke večji in usodnejši vpliv specifični pojavi, ki se zgodijo v točno določenem obdobju, kot npr. intenzivne padavine v pomladnem ali poletnem času ali daljša obdobja suše. Kar pa se zdi neomajno, pa je dejstvo, da za pojav lakote ni odgovoren oz. nanj ne vpliva v odločilni meri le en posamezen klimatski pojav, ki sicer lahko povzroči upad količine pridelkov, ampak več zaporednih let neugodnih klimatskih razmer. ²²

Ta dejstva pod vprašaj postavljajo tudi povezave med t. i. *malo ledeno dobo* (ang. *Little Ice Age*), ki je bila značilna za obdobje med začetkom XIV. in prvo polovico XVIII. stoletja, ter lakotami, tudi ob upoštevanju dejstva, da so številni izmed obdobj, ki smo jih določili v naši raziskavi, umeščeni prav v to obdobje, in da je kar devet obdobj suše bilo takšnih, ki so med osemdesetimi leti šestnajstega stoletja in prvimi desetletji osemnajstega stoletja zajele štiri večja območja. Tudi številne druge objave načrtno opozarjajo na možno obstoječo povezavo med neugodnimi klimatskimi razmerami tega dolgega obdobja in pojavom lakot. Vseeno pa so nedavno pomembne raziskave prepričljivo pokazale, da je *mala ledena doba* v bistvu le statistični artefakt brez pravega zgodovinskega pomena. ²³ To pa ne pomeni, da s to trditvijo zanikamo prisotnost morebitnih povezav med ekstremnimi podnebnimi in vremenskimi pojavi ter nastopom lakote, temveč da poudarjamo, da je potrebno spremeniti teoretični okvir, v katerega so bili ti dogodki umeščeni med osrednjo fazo moderne dobe.

Še bolj sporen in žolčen predmet razprav je zato tudi povezava med lakotami in pojavom epidemij. Če je dejansko popolnoma jasno, da podhranjenost ustvarja dobre pogoje za množičen pojav bolezni, kot sta tifus in dizenterija, pa je mnogo kompleksnejša njena obstoječa povezava s pojavom kuge, predvsem zaradi dejstva, da je v tem primeru izjemno težko z gotovostjo določiti patogeni dejavnik, ki je odgovoren za nastop bolezni, pa tudi zaradi dejstva, da se kuga pogosto pojavlja tudi v obdobjih, ki niso zaznamovani z lakoto. ²⁴ Če že, bi lahko domnevali, da je epidemija kuge, ki je bila v moderni dobi prava nočna mora Evropejcev, neposredno vplivala na nastop zapletov pri oskrbovanju z živili, bodisi

21 Carpenter, *Clima e storia*; Behringer, *Storia culturale del clima*; Post, *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World* in Fagan, *Floods, Famines and Emperors*.

22 Ó Gráda, *Famine a short history*, str. 31, 32.

23 Kelly in Ó Gráda, *The waning of the Little Ice Age*, str. 301–325.

24 Cohn, *The black death transformed*.

ker je vodila v izolacijo prizadetih skupnosti in s tem ogrozila tudi kmetijsko dejavnost bodisi zato, ker je pretresla ustaljene trgovske in prometne poti. Veliko bolj neposreden in na splošno tudi podcenjen pa je negativen vpliv, ki ga ima pri teh pojavih obolenje rastlin zaradi različnih parazitov in gliv, ki je izjemno pogosto v obdobjih obilnejšega deževja. Če si na primer v spomin prikličemo samo dva izmed najhujših primerov teh bolezni v zgodovini, je pšenična »rja« v zadnjem desetletju šestnajstega stoletja prizadela velik del Evrope, *Phytophthora infestans* pa je bil mikroorganizem, ki je uničil cele letine krompirja in sredi devetnajstega stoletja vodil v veliko irsko lakoto.²⁵

V primerjavi z Malthusom, ki meni, da je lakota skrajni in najhujši ukrep narave za odpravo posledic porušenega ravnovesja, do katerega je privedlo prehitro naraščanje števila prebivalstva v obdobjih višjih prihodkov in boljše dostopnosti živil, pa je Indijec Amartya Sen že od začetka proučevanja velike lakote, ki je prizadela Bengal med drugo svetovno vojno, izvedel pravo pravcato Kopernikovo revolucijo, saj je strokovno razpravo, ki se je osredotočala le na razpoložljivost hrane znotraj nekega danega območja, preusmeril v razpravo o pravici in možnosti prebivalstva, da dostopa do prehranskih virov.²⁶

Sen lakote dejansko ne pripisuje upadu pridelave ali zmanjšani razpoložljivosti živil, temveč neučinkoviti in/ali neenakopravni porazdelitvi hrane. Njegovo razmišljanje je osredotočeno na *upravičenost* (ang. *entitlement*, kar je povezano s *title*, angl. naslov), pravico oz. naziv, ki ga morajo osebe imeti, če želijo imeti dostop do hrane. Ta pristop celotno zadevo prikaže v povsem nasprotni luči, saj pomeni, da lakote niso v tolikšni meri odvisne od naravnih dejavnikov, kot so npr. slabe letine zaradi neugodnih vremenskih pogojev, bolezni itd., temveč zaradi zmotnega in neprimernega človeškega ravnanja. Ta ideja pa ni povsem nova, saj je že Smith trdil, da je edini pravi vzrok za lakote, ki so se v Evropi pojavljale v modernem veku, treba iskati prav v zmotnem ravnanju vladajočega sloja, ki je z zavezujočo politiko poskusil ublažiti probleme, povezane s pomanjkanjem, namesto da bi to, kot si je želel tudi on sam, prepustil delovanju prostega trga.²⁷ Zato »resnični krivec« ni bila narava, temveč človek.

ŠE KRATEK RAZMISLEK O TRGIH ...

Hitro lahko opazimo, da bistveno točko teh razmišljanj predstavljajo ustanove in njihovo delovanje. Nedvomno ima pri tem temeljno vlogo, pa ne le za ekonomiste, trg, celo do te mere, da je po mnenju številnih strokovnjakov

25 Cavaciocchi (ur.), *Le interazioni tra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale*.

26 Sen, *Poverty and Famines*.

27 Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, str. 526, 527.

prav medsebojno povezovanje trgov pripomoglo k odločilnemu preobratu pri zaviranju in omejevanju pojava lakot. Ta sprememba pa ne bi bila mogoča brez železnice in pomembnih inovacij v transportu, katerim je botrovala industrijska revolucija in so bile torej mogoče šele od XIX. stoletja dalje.²⁸ Zato bi torej želel podati nekaj razmišljanj o tej izjemno pomembni temi, pri tem pa bi se rad oprl na razpoložljive podatke o enem izmed ekonomsko najnaprednejših območij v Evropi v moderni dobi, in sicer o Milanski vojvodini.²⁹

Ena izmed obveznih predpostavk pri proučevanju delovanja trgov in gibanja cen v času krize je predhodno ugotavljanje pogojev, ki so v predindustrijski dobi vladali tržnici žitaric. Poleg občutnega, a težko izmerljivega deleža samoporabe, je pri proučevanju moč ugotoviti nizko elastičnost ponudbe in povpraševanja, saj je bilo povpraševanje, ki je dosegalo trg, načeloma stabilno in se je nagibalo k povečevanju, kar je vodilo v močno nihanje cen, zlasti v kriznih obdobjih, saj je prišlo do zmanjševanja območij samoporabe. To je moč pripisati dejstvu, da so žitarice ena izmed klasičnih Giffenovih dobrin, tj. dobrin, pri katerih povpraševanje ni odvisno od cene in torej v primeru povečanja cen ne pada, ampak raste, celo pri rastočih cenah. Poleg tega smo bili v preteklosti zaradi centralizirane narave kmetijstva in porabe žitaric v ekonomiki časa hitro priča okužbam, ki so skupaj s krizo zaobjele tudi manufakturni in tržni sektor.³⁰

Prvi element, za katerega se mi zdi, da ga je pri tem pomembno izpostaviti, ko imamo v mislih Milansko državo, je prisotnost različnih vrst oz. stopenj trga, saj je razmišljanje, da so se transakcije opravljale le na nadzorovanih mestnih trgih, popolnoma napačno. Predvsem pa je potrebno v spomin priklicati dejstvo, da se je na kmetijsko najbolj razvitem območju te države, tj. namakani nižini, velik delež prodaj izvedel v okviru velikih posestev in torej ni bil ponujen na trgu. Ko pa so najemniki teh nižinskih območij vendarle nastopili na trgu, pa so tam ponudili le majhen delež pridelkov, ki so jih hranili v svojih skladiščih.³¹ Če se nato lotimo trga v njegovem pravem pomenu, pa težko prezremo dejstvo, da nadzorovani mestni trgi, na katere so se osredotočili strokovnjaki pri beleženju cen žitaric, niso bili edini, na katerih je prihajalo do transakcij. Po eni strani je imela dejansko izjemno velik pomen maloprodaja, v kateri so prednjačili številni potujoči trgovci (it. *postari*), ki so svojo dejavnost opravljali izven in znotraj velikih mest, po drugi strani pa je bila geografija trgov v državi veliko bolj razčlenjena, saj se ni omejevala le na večja mesta.

28 Perssona, *Grain markets in Europe*.

29 Mocarelli, *Ripensare le crisi alimentari*.

30 Palermo, *Scarsità di risorse e storia economica: il dibattito sulla carestia*, str. 68–72.

31 To neposredno potrjujejo tudi številne zahteve, ki so jih milanski peki posredovali oblastem, da bi te v mestu dovolile uvedbo žita, ki ne bi prihajalo preko zborovališča mestne hiše (Broletto), temveč od pridelovalcev v mestni okolici.

Koristno izhodišče za razumevanje položaja je porazdelitev žitnih trgov v Milanski državi po ustanovitvi enajstih novih trgov, ki je stopila v veljavo v letu 1779.³² Izven glavnega mesta je bilo moč naštetih približno trideset trgov, preko katerih se je oskrbovalo približno 950.000 prebivalcev. Eden izmed kriterijev, ki je vplival na njihovo porazdelitev, je bila razdalja med enim in drugim trgovom.³³

V Milanski državi je bilo skupaj približno štirideset sedežev trgov, kar pomeni, da je vsak posamezen trg pokrival približno 200 km² veliko območje. Dejansko pa je bila njihova zgoščenost veliko večja, saj v goratih območjih in v približno 20 km velikem območju okoli Milana trgov žitaric niso poznali, kot je to razvidno s seznama sedežev trgov izven mesta (gl. tabelo 2, kjer so v poudarjenem tisku navedeni trgi, ustanovljeni leta 1779).

Tabela 2: Trgi žitaric v Milanski državi po reformi leta 1779

Območja	Sedeži trga in dnevi trgovanja
Varesotto	Busto Arsizio (pet.); Gallarate (tor., čet., sob.); Saronno (sre.), Gavirate; Laveno (tor.), Cuvio (čet.)
Pavese	Belgioioso (pon.); Chignolo (tor.)
Lodigiano	Casalpusterlengo (pon.); Codogno (tor.); Sant'Angelo (sre.); San Fiorano (pet.)
Cremonese	Soresina (pon.); Pizzighettone (čet.); Castelleone (sre.); Casalbuttano (čet.); Castelpozzone; Piadena (tor.); Casalmaggiore (tor., sob.)
Irriguo	Melegnano (čet.); Binasco (čet.); Treviglio
Visoka planota in Brianza	Melzo; Asso (sob.); Gorgonzola (pon.); Cassano (čet.); Vimercate (tor.); Mariano (sre.); Incino (čet.); Abbiategrosso (tor.); Lecco (sre., sob.); Bellagio (pet.)

Vir: Beccaria, *Atti di governo (serie II: 1778–1783)*, VII.

Največja mesta, kjer so imeli trgi svoje sedeže (tj. mesta, ki so imela skupaj približno 230.000 prebivalcev), so bila Milano, Pavia, Cremona, Lodi, Varese in Como. V mestu Monza je trg sicer deloval ob četrtkih, a neuradno. Točke, na katere se je opiralo zgodovino pisje, predstavljajo torej le vrh ledene gore. Če so se ob tem raziskave sklicevale le na vrhunce in niso upoštevale preostalih razpoložljivih podatkov, pa je bilo to zato, ker mestna območja nudijo zanesljivejše in bolj kontinuirane podatke o gibanju cen. In tako smo že imeli možnost opazovati, kako je prav gibanje cen, ki so mu bili dodani podatki o umrljivosti prebivalstva, rodnosti in sklepanju zakonskih zvez, praviloma veljalo za enega

32 Ustrezen seznam je skupaj s številnimi opombami moč najti v: Beccaria, *Atti di governo (serie II: 1778–1783)*, VII., str. 546.

33 Aldo Carera opozarja, da je bila najmanjša razdalja med posameznimi trgi, ki je le-tem omogočala rast in razvoj, 3 milje v gosteje naseljenih območjih in 5 milj v redkeje naseljenih območjih. Prim. Carera, *I mercati della tradizione*, str. 48.

izmed najbolj verjetnih vzrokov za nastop krize pri oskrbovanju z živili. Vseeno pa pri tem ne smemo prezreti dejstva, da so se kljub razpolaganju s pomenljivimi podatki o gibanju cen za velik del mestnih središč države vsa opažanja o krizi pri oskrbovanju z živili osredotočila izključno na podatke, ki jih je De Maddalena zbral za Milano,³⁴ kjer je prebivalo dobrih 10 % celotne populacije in kjer je vladal poseben model potrošnje, ki je temeljil na pšenici.

Potrebno je torej gledati širše, pri tem pa je predvsem pomembno ugotoviti, ali obstaja hierarhija trgov in, če je temu tako, poskusiti določiti interesno območje različnih trgov. Povedano drugače, ali je pri tem šlo za stalna in "zaprta" območja ali pa je morebiti šlo za območja spremenljive geometrije, pri katerih so se njihova območja spreminjala glede na različne priložnosti. In ali je v zvezi s tem trditev, da je šlo za dokaj stalna območja, ki so bila v običajnih letih, ko so se urbana središča in podeželski trgi razmeroma lahko oskrbovali z dobrinami iz okoliškega podeželja, zaprta in ki so se med obdobji krize odpirala po sistemu, ki je bil diametralno nasproten sistemu vladajočega sloja, ki je ob normalnih letinah odpiral meje, med krizo pa jih je zapiral, pravilna?

Vse kaže, da je temu res tako, saj je bilo veliko trgovcev z žitaricami, ki so lahko svojo dejavnost opravljali tudi na daljših razdaljah, odkritih prav v času krize. Tako sta bila v težavnem obdobju med letoma 1764–67 dva velika trgovca, Grassin Vita Levi in Carlo Londonio, odposlana v tujino po nabavo žitaric, v prvih letih sedemdesetih let pa je bilo v Neapeljskem kraljestvu kupljenih na tisoče zavojev žita, ki so bili nato v Traniju in Barletti natovorjeni na ladje in po reki Pad prepeljani do naročnikov.³⁵ Ob tem ne preseneča, da je bilo gibanje velikih trgovcev značilno zlasti za krizna obdobja, saj so se morali v tem času zateči k uvozu dobrin, pri čemer pa so bile bistvene prav njihove poslovne povezave ter poznavanje tujih tržišč.

... IN CENAH

Še eno izmed pomembnih vprašanj, s katerim se je potrebno soočiti, je to, ali so cene žitaric v predindustrijskem obdobju na trgu, ki je bil izjemno obremenjen s ponudbo, realno odražale rezultat posameznih letin. Tukaj zlahka opazimo, da prihaja do kratkega stika, saj je mogoče v okolju, kjer je bil dostop do točnih informacij, ne le glede letin, ampak tudi glede deleža prodane pridelave in obstoječih zalog, resnično nemogoče o teh podatkih sklepati le posredno, iz cenovnih ravni, pri čemer prihaja do očitnega izkrivljanja dejanskega stanja.

³⁴ De Maddalena, *Prezzi e mercedi a Milano dal 1701 al 1860*.

³⁵ Vlogo, ki so jo med krizami imeli mantovski judovski trgovci z žitom, izjemno jasno opisuje Simonsohn, *History of the jews in the Duchy of Mantua*.

V Beneški republiki se je, na primer, zaradi onemogočenega pridobivanja zanesljivih informacij o pridelkih, predvidevalo, da je nastopila kriza in je prišlo do prepovedi izvoza takrat, ko je cena mernika pšenice presegla dvajset lir. Vendar pa, kar nam kaže tudi primer iz leta 1765, ni nujno, da so rastoče cene povezane s pomanjkanjem žitaric.³⁶

V podobnih okoliščinah element, ki je omogočal določeno mero špekuliranja, torej ni bila možnost napovedovanja ali sklepanja stav o prihodnosti na osnovi razpoložljivih podatkov, kot se to dogaja v naprednejši ekonomiji, temveč prav odsotnost točnih podatkov in informacij. Poznavanje je temeljilo na vesteh in na »govori se«, ki so pogosto povzročile galopiranje cen in ki so imele kaj malo povezave s stanjem pridelkov. V Neapeljskem kraljestvu so, na primer, krizo med letoma 1763–1764 pretirano napihnale prav »posebno negotove in nezanesljive informacije«, zlasti tiste, ki so bile povezane s pridelkom iz apulijske pokrajine. Podobno se je zgodilo v Papeški državi, kjer je savojski veleposlanik leta 1765 v Rimu zaznal, da so novice o stanju pridelkov »izjemno negotove in zelo nejasne«.³⁷

Negotovost, praktična onemogočenost doseganja utemeljenih napovedi pa tudi zavest o prisotnosti medsebojno povezanih območij tržišč so na celoto vplivale drugače: ni bilo namreč enotne povezave med nivojem cen in razpoložljivo količino žitaric na tržišču. Pomembna študija Zalina o trgu Desenzano je pokazala, da je velikokrat prišlo do povišanja cen, ki pa ni bilo povezano z dejansko razpoložljivostjo dobrin. Leta 1780 so na primer pri 71.000 zavojih pšenice, ki so bili na voljo za prodajo, cene le-te nihale med 36 in 38 lirami na zavoj, leta 1790, ko je bilo na voljo za prodajo 86.000 zavojev tega žita, pa je bila cena več kot podvojena in je celo presegala 70 lir na zavoj. Še pomenljivejše je dejstvo, da so se v pomladnih mesecih leta 1782 cene pričele hitro vzpenjati, čeprav je bilo v skladišču še veliko zalog; še avgusta so odposlanci trga v Desenzanu ugotovili, da je na zalogi več kot 4.000 zavojev.³⁸

Če se zdaj premaknemo na območje cen, je pri tem bistvenega pomena vprašanje, o cenah katerih artiklov pravzaprav govorimo; kot smo namreč že nakazali, podatki zgodovinopisja kažejo močno odstopanje pri pšenici, ki je bila najpogosteje uživana žitarica le v glavnih mestih. V manjših središčih ali trgih, preko katerih se oskrbujejo gorati predeli, pa je povsem druga pesem, saj tam

36 Lahko bi namreč veljalo, da »to navidezno načelo pomanjkanja, s katerim se opravičuje povišanje cen, izvira zlasti iz lakomnosti lastnikov, katerih miselnost je temeljila na prepričanju, da če dobra letina po splošno uveljavljenem razmišljanju lahko oskrbi državo za več kot 30 mesecev, mora letošnja letina poskrbeti vsaj za 12 ali 15 mesecev«. V: Archivio di Stato di Torino, Materie economiche di seconda addizione, snop 1, Anona, pismo z dne 17. avgusta 1765, v: *Estratto di lettere del sig. commendator d'Incesa a s.e. il sig. conte di Viry in proposito delle informazioni da qui addimandategli sulla raccolta delle granaglie e sul prezzo delle medesime nello Stato veneto.*

37 Venturi, *Settecento riformatore*, V. del, I. zvezek, *La rivoluzione di Corsica*, str. 222 in 325.

38 Zalin, *Terre e uomini nel Mediterraneo e in Europa*, str. 345 in 349–351.

prihaja do eksponentne rasti porabe koruze. V Milanu je, na primer, poraba pšenice presegala 80 %, v Comu že ob običajnih letinah pšenica ni dosegala niti 50 %, v kritičnih letih pa jo je odločno presegla poraba koruze. Če gremo še malce dlje, tj. v gorska središča in podeželje, je bila tam 80–90 % poraba koruze v primerjavi s pšenico čisto običajen pojav. Pri tem se samo po sebi poraja vprašanje, koliko so dejansko reprezentativne cene, zabeležene v Milanu, in pa predvsem, kakšen smisel še ima pri proučevanju življenjskih pogojev in pojavljanja lakote sklicevanje na pšenico, če pa je velik del države užival predvsem koruzo. Jasno je pravzaprav, da sama vsebina povpraševanja v odločilni meri vpliva na oblikovanje cen in posledično lahko, če se ozremo izven meja velikih mest, opazimo, na kako trhljih temeljih sloni prepričanje, da je bila cena pšenice višja od cene koruze.

V ugodnejših letih je v Milanu cena pšenice dosegala tudi dvokratnik cene koruze, v težavnejših obdobjih pa se je ta razlika zmanjšala in je le v izjemnih primerih padla pod 20–25 %. A že v Comu je bila razlika med cenami obeh žit manjša kot v Milanu (tam cena pšenice skoraj nikoli ni predstavljala dvokratnika cene koruze), še manjša pa je ta razlika na trgih, preko katerih se oskrbujejo gorska središča, ki so veljala za velike porabnike koruze. Kot primer lahko navedemo center trgovanja v Desenzanu, preko katerega so se oskrbovale gardska obala in tridentinske doline, ki so skupaj obsegale približno 60.000 oseb, toliko kot večje mesto. Med krizami so si bile cene obeh žit še vedno dokaj blizu, kot npr. med septembrom in decembrom 1782, ko je bila povprečna cena pšenice 54,22 lir za sveženj, povprečna cena koruze pa 53 lir, z nekaj več kot 2 % odklonom. Izjemoma, kot npr. maja 1764, med julijem in avgustom leta 1773 ter julija 1794, so cene koruze v Desenzanu celo presegle ceno žita.³⁹ V centrih trgovanja na izvoznih območjih ter pri velikih proizvajalcih žitaric je bil razkorak med cenami pšenice in koruze še vedno zelo velik in pogosto celo višji od dvokratnika, kot je moč opaziti v mantovanskem primeru.⁴⁰

Zaradi takšnih dognanj moramo torej razširiti naš pogled v dve smeri in se ne smemo omejiti le na pšenico, temveč moramo vzeti v ozir tudi koruzo, pri tem pa moramo upoštevati tudi dovolj visoko ponazoritveno število trgov. Le tako bo mogoče na prepričljiv način odgovoriti na naše izhodiščno vprašanje, tj., ali obstaja približevanje cen, ki bi dokazovalo povezovanje trgov. Oziroma povedano drugače, ali velja zakon enotne cene in je moč morebitne razlike med cenami v različnih območjih pripisati le potnim stroškom.⁴¹ Težava ni zanemarljiva, saj

39 Leta 1794, je, na primer, koruza dosegla ceno 63–64 lir za sveženj, v primerjavi s ceno 57–58 lir za sveženj pšenice. Prim. Zalin, *Terre e uomini nel Mediterraneo e in Europa*, cit. str. 351.

40 Vivanti, *I prezzi di alcuni prodotti agricoli a Mantova nella seconda metà del XVIII secolo*, str. 423.

41 Zdi se, da obstaja močna linearna medsebojna povezava med cenami žitaric v Comu in Milanu, kot opozarja Felloni v: *Il lento declino delle carestie. Mercati alimentari e crisi demografiche a Como tra Sette e Ottocento*, str. 204–206.

našim poprej navedenim trditvam pritrjujejo tudi številni strokovnjaki, ki trdijo, da je potrebno za resnično povezovanje trgov počakati na prihod železnice.⁴² Še en pomemben vidik, ki ga je potrebno поблиže pogledati, zadeva gibanje cen v obdobju krize pri oskrbovanju z živili. Se v teh primerih cene približujejo ali oddaljujejo? Prihaja pri tem do sočasnega premikanja cen različnih žitaric ali ne? Ali je res, kot so nekateri zatrjevali, da koruza pripomore k stabilizaciji trga, saj je rast njene cene proporcionalno manjša glede na rast cene pšenice?⁴³ Kako se višanje cen žit odseva na drugih dobrinah, kmetijskega in nekmetijskega izvora? In nenazadnje: ali so cene vedno zanesljiv kazalnik prisotnosti krize?

ANONA IN NJENE POSLEDICE

Vprašanje o cenah še dodatno zaplete dejstvo, da se moramo, če želimo razpravljati o krizi pri oskrbi s prehrano in lakotah, sklicevati na splošne življenjske pogoje, pri tem pa ne moremo mimo dejstva, da je bilo skoraj povsod po moderni Evropi v mestnih okoljih zaradi sistema oskrbovanja z žitom (t. i. anone) nemogoče avtomatsko pretvarjati med ceno žita in stroškom kruha. To velja predvsem v tistih primerih, kjer so tržne vrednosti naraščale, saj so ravno v tistih primerih oblasti ukrepale na način, ki je določil zgornjo mejo cene kruha.

V letih 1773–1774 je na primer slaba letina povzročila, da so se v Milanu cene pšenice in koruze glede na cene leta 1772 skoraj podvojile. Maja 1775 so se milanske oblasti odločile za ublažitev situacije in v napetem pričakovanju nove letine plačale prodajalcem moke, da so le-ti še vedno prodajali pšenično moko po 6 lir in 4 solde na zavoj, čeprav je cena v vmesnem času narasla že na šest lir in 14 soldov. Istočasno je bilo pripravljenih 35.000 lir za plačilo pekoma, da so ohranjali stabilno povprečno težo 3 unč in pol za vsak sold kruha, medtem ko je bila njegova tržna vrednost 3 unče. Še večji vpliv je imel ukrep, izveden leta 1800, ko so cene žitaric dosegle absolutno najvišji nivo celotnega obdobja, ki ga je proučeval De Maddalena (1700–1860), visoka cena pa je bila posledica vremenskih nepravilnosti, slabe letine, zasega francoskih oblasti in vsesplošnega podkupovanja. Mestna uprava je še enkrat ukrepala na način, ki je ceno kruha ohranjal globoko pod dejansko vrednostjo pšenice, in poskrbela za plačilo razlike pekoma. V tem primeru pa je bil ta izdatek zaradi tako visokega povečanja cene žitaric v prodaji na debelo izjemno visok, saj je obsegal kar 100.000 lir, ki so bremenile proračun skupnosti še več kot desetletje.⁴⁴

42 Federico, How much we know about market integration in Europe, str. 470–497.

43 Prim. Zalin, *Terre e uomini nel Mediterraneo e in Europa*, cit., str. 354.

44 Mocarelli, What is wrong with the history of wages. (napovedana izdaja).

Jasno je torej, da rekonstrukcije kriznih obdobij pri oskrbi z živili in obdobjih lakote ni mogoče izvesti, kot se je to običajno izvajalo, s cenami, ki so veljale v veleprodaji žitaric na nadzorovanih mestnih trgih, ne le zaradi dejstva, da te cene niso dovolj reprezentativne, temveč tudi zaradi dejstva, da ta način neizogibno vodi v podpiranje teorije o višjem slabšanju kupne moči od dejanskega, zlasti v trenutkih večjih težav pri oskrbovanju z živili. Po videnem to trditev v celoti podpira tudi uveljavljeni strokovnjak antropometrije, na katerega se viri pogosto sklicujejo, ko želijo ovreči tezo o hudem upadu življenjskih pogojev, ki so v Milanu vladali v osemnajstem stoletju.⁴⁵

Ta opažanja nas privedejo do zadnjega vidika, ki bi se ga želel dotakniti na kratko, in to je odziv na krize, saj so bila mesta s tega vidika zaradi sistema oskrbovanja z žitom v privilegiranem položaju. Seveda se je potrebno izogniti pretiranemu poenostavljanju različnih oskrbovalnih sistemov, saj so ti delovali na med sabo povsem različen in neenoten način. V ta namen naj zadošča podatek, da ena izmed »klasičnih« mestnih ustanov za oskrbovanje z žitom, javno skladišče žita, v Milanski državi ni nikoli obstajala, in da je ob krizi, ki je zajela območje med letoma 1764–67, Firmian predlagal ustanovitev javnega skladišča žita v najpomembnejšem lombardskem mestu, a je pri tem ugotovil, da se v mestu nihče ne želi spopasti s to nalogo.⁴⁶

Poleg tega je jasno, da se moramo, če želimo v takšnem kontekstu definirati tudi obrobne pojave krize in razumeti njene ekonomske in demografske posledice, ozreti izven obzidij velikih mest in se bolj kot na pšenico osredotočiti na koruzo. Tej ugotovitvi botruje tudi dejstvo, da so »resnična« pomanjkanja, ki so bila posledica slabih letin, veliko bolj prizadela mesta in manjše centre, kjer so cene, pričenši s cenami žita, pričele rasti veliko hitreje, saj v teh mestih ni bilo sistema anone, ki bi nekoliko ublažil te pojave. V letinah, ki so dale slabši pridelek, so se številni kmetje, ki so se v normalnih pogojih oskrbovali sami, morali zatekati na trg, s čimer so na svoj način prispevali k rasti cen. Vpliv tega dodatnega povpraševanja je bil še posebno izstopajoč v primeru koruze, ki ji je cena v obdobju krize naraščala veliko hitreje kot pšenici, ne le zaradi dejstva, da je ta žitarica ameriškega izvora v tistem obdobju že zavzela vlogo osnovnega živila v kmečki prehrani, ampak tudi zaradi porasta porabe te žitarice v mestih, saj so

45 A'Hearn dejansko trdi, da »zmerna magnituda upadanja v svojih vrhuncih nakazuje na dejstvo, da slabšanje kakovosti življenja ni moglo biti tako zaskrbljujoče, kot bi morda to nakazovale te ocene (zaporedje cen in plač)«. Realnost je bila takšna, da »predstavljena dokazila podpirajo trditev o omejenem upadanju življenjskega standarda v poznem osemnajstem in zgodnjem devetnajstem stoletju«. Prim. A' Hearn, *Anthropometric evidence on living standards in Northern Italy 1730–1860*, str. 375, 376.

46 O posebnem položaju, v katerem se je znašla Lombardija pri sistemih oskrbovanja z žitom, želim opozoriti na prispevek Corritore, Horrea. Un'istituzione che «va e viene» nella politica annonaria delle città di Antico Regime, str. 11–29.

številni meščani zaradi višjih cen belega kruha pričenjali posegati po kruhu iz mešane moke.

Ne moremo pa prezreti dejstva, da se vedno bolj dozdeva, da je ravno velika razširjenost koruze bistveno prispevala k blaženju demografskih posledic krize v oskrbovanju z živili. Če vzamemo v ozir demografske premike v Milanski državi v drugi polovici osemnajstega stoletja, si dejansko ne moremo zatisniti oči pred dejstvom, da do kritične oz. katastrofalno velike smrtnosti v tistem obdobju dejansko ni prišlo, redka pa so tudi leta, v katerih je bil prirast prebivalstva negativen. V obdobju, za katerega so na voljo razpoložljivi podatki, tj. med leti 1768–1795 in 1798–1799, je bilo z negativnim saldrom zaznamovanih le šest let, štiri izmed teh let, 1774, 1775, 1779, 1798, pa so bila zaznamovana celo z izjemno nizko negativno vrednostjo -1% .⁴⁷ Ta proces pa ni bil značilen le za Milansko državo, saj je prav v težavnem letu 1773 eden izmed velikih strokovnjakov te problematike, opat Galiani, zapisal, da je za opazen upad lakote v XVIII. stoletju na prvem mestu zaslužna razširjenost »pridelovanja Maitza, oziroma indijskega žita, rastline, ki bo zaradi svoje oblike skoraj zagotovo bogato obrodila prav v tistem letu, ki bo za pšenico neugoden«. ⁴⁸ Stopili smo torej na raziskovalno sled, ki bi jo bilo potrebno razdelati in temeljito raziskati.

---

47 Prim. Romani, *Aspetti e problemi di storia economica lombarda nei secoli XVIII e XIX.*, str. 6 in 21. Najslabši leti sta bili 1783 z -4% ter 1789 z -5% . Podatek iz leta 1789 bi lahko potrdil vedno večjo pomembnost koruze v potrošnji, saj se cene pšenice v tem letu niso pretirano dvignile, zlasti ob dejstvu, da je bila v desetletju 1781–1790 samo leta 1781 pri njej zabeležena najnižja cena (26,2 lir za mernik, v primerjavi z 29,35), v nasprotju s tem, kar je mogoče ugotoviti za koruzo. Povprečna cena leta 1789 je bila dejansko pri merniku za dve liri višja od povprečne cene v desetletju 1781–1790. Prim. De Maddalena, *Prezzi e mercedi a Milano dal 1701 al 1860* cit., str. 379, 380.

48 Galiani, *Considerazioni sul sistema annonario di Genova*, str. 10.

